

СХОЖІ ТА ВІДМІННІ РИСИ НІМЕЦЬКОЇ ТА АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЙНИХ ЛІТЕРАТУР

У статті проаналізовано риси німецької та азербайджанської еміграційних літератур у період приходу до влади комуністів. У цей період Азербайджан залишили деякі відомі політики, діячі мистецтва і літератури.

Вони були проти комуністичної ідеології та радянської політичної системи. Більше ста азербайджанців знайшли притулок в інших країнах світу. Так зародилася азербайджанська еміграційна література. Визначено, що творці цієї літератури виступали проти комунізму та за незалежність своєї батьківщини.

Незаперечна істина, що література будь-якої країни, який би загальнолюдський характер вона не носила, передусім, пов'язана з історією, звичаями, традиціями і способом мислення того народу, який її створює. Безсумнівно, ця тенденція лежить і в основі азербайджанської та німецької еміграційних літератур, що зародилися в першій половині минулого століття. Окупація Азербайджану в ці роки більшовиками, знищення радянським режимом на початку століття демократично налаштованих особистостей і діячів мистецтва змінили ідеологічні напрями азербайджанської літератури. Азербайджанським поетам і письменникам, які змушені були писати в жанрі соцреалізму, доводилося мимоволі висловлювати свої громадянські почуття за допомогою міжрядкового сенсу. Навіть у кращих творах того часу, що прославляють радянську систему, простежується іронічне ставлення до неї. Азербайджанська література цього періоду, можна сказати, повинна була підкорятися режиму та функціонувати відповідно до його вимог. У ті роки Німеччина інтенсивно розвивалася як країна, що мала чималу вагу на політичній арені, вона тільки заражалася фашистською ідеологією, оволодівала традиціями незалежної демократичної державності. Ця країна в той період володіла усіма можливостями літературного слова, здатного впливати на політику Росії, та й усього соціалістичного простору. У цей період азербайджанські письменники мимоволі виступали із загальних позицій радянського громадянина. Представники ж німецької літератури, маючи свободу самовираження, відкрито виступали з власними ідеями свободи, незважаючи на те, що їхній світогляд розвивався в протилежному напрямку з існуючими державними принципами та суперечив їм.

Однак, великі майстри як азербайджанської, так і німецької літератур, як би вони не були схильні до політичного та ідеологічного тиску та втручання, у часи непримиренного протиборства комунізму і фашизму, що мало місце в середині ХХ століття, залишалися справжніми синами свого народу, творили, зберігаючи вірність ідейно-естетичній та філософсько-ідеологічній пам'яті свого народу.

Доля обійшлася жорстоко з представниками, як азербайджанської, так і німецької еміграційних літератур. Дуже важливо сьогодні з розумінням і повагою поставитися до оригінально виражених думок і надій діячів мистецтва в жорстокі роки репресій. Азербайджанську і німецьку еміграційні літератури об'єднує одна спільна ідея, яка найбільше пов'язана з ідеєю порятунку людства від всякого роду небезпек і лих, в той же час з ідеєю боротьби за незалежність. Червоною лінією проходить через ці літератури ідея миру, рівності і мирного співіснування держав. Безперечно, що особливості, які з плином часу поріднили твори представників цих літератур з нами та зацікавили нас в їхній долі, пов'язані більш за все саме зі згаданими гуманістичними якостями. Німецьку та азербайджанську еміграційні літератури об'єднує одна основна ідея, непохитна віра в те, що "в кінці темних днів народиться незалежність" [1: 121].

1918-1920 роки – складний і суперечливий період в історії азербайджанського народу. "Ці два роки піддали випробуванню не тільки честь і совість азербайджанського народу, але і його існування як нації. За ці майже два роки (всього 23 місяці), "була створена небувала в Європі, дійсно Демократична Республіка".

Цей період, що породив видатних громадських і політичних діячів, справив великий вплив і на літературу, породивши чимало письменників і поетів, які, в свою чергу, суттєво вплинули на розвиток літературного і культурного життя країни. Видатні особистості, які заклали в травні 1918 року основу Азербайджанської Демократичної Республіки, врятували гідність нації і вберегли її від великої небезпеки. Зазначений період був наповнений подіями гостро-політичного характеру. АДР була породжена духом народу в результаті національного визвольного руху, її республіканська форма з народним правлінням і політичний розвиток едали в собі тенденції соціальної демократії на Заході, що досягла великих успіхів, втілювали єдність як західних, так і східних прагнень загальнолюдського прогресу. Однак згодом, в результаті повалення національного уряду "червоним більшовизмом" багато відомих азербайджанських письменників і поетів були змушені емігрувати за кордон. Видатні особистості Азербайджану, заслуги яких у літературно-культурному житті народу дуже великі, такі, як М. Расулзаде, І. Гаджібейлі, М. Маммедзаде, Ю. Чемаземінлі, змушені жити в еміграції, в Туреччині, Польщі, Німеччині, Бельгії, Італії та інших країнах, розгорнули на чужині невідступну боротьбу під знаменами Азербайджану. "Людоїдна машина" більшовизму, як і у всіх куточках радянського простору, виконувала свою жорстоку службу і в Азербайджані. Відбувалися натиск на народ, виснаження нації і знищення її кращих синів. Тямущі розуми "Червоної Москви", хижакі Кремля робили це, щоб знесилити націю. В іншому випадку, Москві не вдалося б створити подальші біди [2: 337].

Наші уявлення про ідейно-естетичний спектр сучасної азербайджанської літератури (і всієї культури загалом) в даний час доповнюються і розширюються за рахунок нових, які послідовно з'являються в суспільному житті і науковому світі, та джерел, вони змушують переступити за межі поняття "радянська література", незаперечно демонструють, що тематична, змістова, філософська ємність цієї літератури набагато ширша, ніж передбачалося до цих пір академічним літературознавством, а з точки зору творчого методу дуже масштабна. Перший удар по кон'юнктурній позиції "національної за формою і соціалістичної за змістом" літератури нанесений сильним потоком з півдня Азербайджану на північ в 70-80 рр. минулого століття. У наступний за цим період, в перші роки незалежного Азербайджану, почалося знайомство з літературою періоду АДР і творами письменників азербайджанської еміграції в Туреччині. І нарешті, в третій етап кандидат історичних наук, науковий дослідник Мамед Джафарли знайомить азербайджанську громадськість зі зразками "Літератури азербайджанського легіону", представленими читачам в матеріалах, опублікованих у різних друкованих засобах країни, зокрема, в "Експрес" та "Літературній газеті". Стало зрозумілим, що навіть в період процвітання азербайджанської радянської літератури за її географічними, в широкому сенсі, межами було створено літературу, що є прямим наступником Азербайджанської Демократичної Республіки, народженою національною ідеологією. "Цілоком природно, що ця література не обмежилася відбитком народного настрою в Азербайджані в період її формування, вона підкреслила бажання національної незалежності, незважаючи на важкі заборони Москви, репресії в 20-ті, 30-ті роки" [1: 3-5].

Невипадково, що емігрував у 1918 році від навали радянського більшовизму в Італію, Польщу, а потім до Німеччини Мохаммед Асад Бей (Лев Нуссімбаум, Курбан Саїд), автор таких всесвітньо відомих творів, як "Нафта і кров на Сході", "12 таємниць Кавказу", "Сталін", "Біла Росія", "Замах на світ", "Останній пророк", "Росія на роздоріжжі", "Риза шах", "Аллаху-акпер", який детально, до найменших подробиць описав політичну дійсність того часу. Письменник ледве врятувався від більшовиків і до кінця свого життя не примирився з "червоними". З цього приводу він писав: "Все своє життя я вів боротьбу проти більшовизму. Доказом цього є мої численні, понад двадцять томів, перекладені на всі культурні мови світу, твори. Я боровся з більшовизмом не тільки за допомогою друку, але і всіма можливими засобами. Оскільки жахливі види вираження спілкування завжди цікавили мою сутність. Я володію, крім численних європейських і мусульманських мов, не тільки російською мовою, а й усіма мовними ідіомами, які використовуються на території Росії. Вони показують, що я фахівець у моральній боротьбі з більшовизмом...".

Як це не дивно, але в той час, як Мохаммед Асад Бей (Лев Нуссімбаум) вів моральну боротьбу з більшовизмом, а такий знаменитий письменник, як Сорокін, був змушений, рятуючись, втікати з Росії, відомий представник німецької еміграційної літератури Кухов виступав полум'яним захисником і пропагандистом соціалістичної революції, представляючи "шлях Леніна" як єдиний можливий вихід. В цей же час Мохаммед Асад Бей в статті "Азербайджанська Республіка", присвяченій десятій річниці Азербайджанської Демократичної Республіки, опублікованій в німецькій газеті "Deutscher Spiegel", зазначав: "Ми дуже добре знаємо, що Росія – наш ворог. Він експлуатував нас царською політикою. Тепер він має намір продовжувати свою політику. Ми для неї ні що інше, як сприятливе місце для прояву імперіалістичної сили Російської держави. У той же час ми – підневільний народ, що має через політичну пропаганду фіктивну незалежність в російському уряді. Росія для тиску на національні меншини переслідує свою давню мету, а іноземцям, які не проповідують істину, говорить про незалежність Азербайджану. Сьогодні, в десяту річницю проголошення своєї незалежності азербайджанці разом з іншими пригнобленими російськими народами мріють про те, щоб в недалекому майбутньому їх батьківщина звільнилася від сили червоної влади і вирішували долю своєї нації. Переповнені тюрми Азербайджану, вигнані з рідних земель націоналісти, тиск на органи друку, видавництва, навчальні заклади, пригнічення християнських релігійних лідерів, російські солдати і державні чиновники в Азербайджані, експлуатація нафтових ресурсів – все це розкриває справжнє обличчя "рятівників Сходу", які називають себе більшовиками".

Сповнені високої моральності і відваги сини батьківщини змушені були охороняти честь, ставши невірниками російського комунізму Азербайджану на чужині. Зміст їхньої творчості пройнятий чистотою почуттів та устремлень, переповнений високими ідеями незалежності, свободи народу, незламності нації і любов'ю до неї, прищеплює надію і непохитну віру у вільне майбутнє батьківщини. Але не можна забувати, що ці чудові сини народу, представники еміграційної літератури в страшні часи жорстокого протиборства фашизму з комунізмом в середині ХХ століття, піддаючись жорстокому політичному та ідеологічному тиску та втручанню, не тільки не зреклися своєї нації, ідеології тюркізмів та азербайджанської державності, рідної мови, а навпаки, боролися за це, отримували моральне задоволення від боротьби до останнього подиху за незалежний Азербайджан.

У той час, коли Асад Бей опублікував згадану вище статтю, відомий німецький письменник-біограф Рене Флор-Мюллер, рятуючись від переслідувань, емігрував до США.

Саме в ці роки великий син Азербайджану М. Е. Расулзаде створив у Берліні "Азербайджанський Комітет Незалежності" та призначив на посаду голови комітету Хіلال Мунші, який в минулому був направлений в Європу для навчання [3]. Хіلال Мунші, будучи редактором журналу "Спасіння", який видавався в Берліні з 1934 року, займався літературною діяльністю. Про його книгу під назвою "Азербайджанська Республіка" (Азербайджанська Республіка. Історичний та політичний опис) німецький професор, доктор Іешке писав: "Хіلال Мунші за твір "Азербайджанська Республіка", написаний об'єктивно і на зрозумілій мові, який

привернув увагу німецької громадськості до Азербайджану, заслугове подяки" [7: 76]. Саме в ці роки твір Асад Бея (Льова Нуссімбаума), члена Імператорської Спілки письменників Німеччини та Імператорської Літературної Палати, "Нафта і кров на Сході" – великого обсягу і автобіографічного характеру, справив нечуваний фурор [5]. Насправді, ця книга напруженіша за пригодницький роман, "динамічніша ніж пригодницька книга і багатобарвна, як саме життя". Публікація цієї книги принесла її автору не тільки велику славу, але й нагородила автора безліччю недоброзичливців, поставила його в ряд із сильними суперниками. Такі знамениті письменники, як Ганс Фішер, Карл Гофман позитивно відгукнулися про цю книгу. "Нафта і кров на Сході" за короткий період часу була перекладена багатьма мовами, видавалася в різних країнах світу і принесла автору небувалий успіх і широку популярність [5].

Проте через деякий час Німеччину наздогнала хвиля фашизму. Расистська боротьба, спрямована проти всіх підозрілих осіб, торкнулася і Асад Бея, відтепер він не мав в Німеччині достатнього захисту. На книгу письменника "Сталін" (Берлін, 1932) була накладена заборона. Внаслідок приходу до влади фашистів і націонал-соціалістів Асад Бей в 1933 році емігрує з Німеччини до Австрії. Письменник, за кілька років до цього вже давав лекції, семінари, проводив різні творчі вечори в Австрії, Празі та Стамбулі, у Відні, легко знаходить шлях в літературне середовище Відня. Покинувши Німеччину, він, тим не менш, не переривав з нею відносин. Письменник продовжував підтримувати літературний зв'язок і дружні відносини з Вернером Шенделлом в Австрії, пізніше він навіть зустрічався з ним у Празі, Марієнбадде [6].

Письменник у 1935 році отримує запрошення з Америки від письменника, колишнього націонал-соціаліста Джорджа Сильвестра Бієрка, і він їде у Нью-Йорк. У ті ж роки Дором Андерс – дружина письменника-художника Стефана Андерса, змушена залишити Німеччину через переслідування з причини напівеврейського походження свого чоловіка. Вона передасть свої спогади в листах Гансу Висотському, який став згодом дослідником творчості Асад Бея [7].

Асад Бей, у своїй книзі "Азербайджанська Демократична Республіка", написаній у період, коли військова машина під назвою Радянський Союз тримала під контролем не тільки радянський простір, коли її залізні кігті вмить досягали і європейських, і західних країн, включаючи й Німеччину, сміливо писав: "Історія окупації Азербайджану, на жаль, мало відомого в Європі, є чорною сторінкою російської колоніальної політики ... Сьогодні ні для кого не секрет, що вірмено-мусульманський конфлікт був спровокований росіянами, щоб призупинити небезпечний для них національний рух. Незлічені жертви цього лиха, усвідомивши те, що трапилося, повинні бачити відповідальність в цих подіях за російським урядом". "Окупація Азербайджану більшовиками була першим кроком комунізму і відродженням старої царської колоніальної політики Росії. Навіть якщо більшовики не визнають це, демократична країна була перетворена в комуністичну, невелика група азербайджанських комуністів підтримувалася російськими солдатами. Для азербайджанців з національною самосвідомістю Комуністичний Азербайджан – це окупована російськими (більшовиками) підневільна країна".

Біль, виражений у цій книзі, що розкриває справжнє обличчя, сутність радянської держави загалом, і більшовизму зокрема – сумна дійсність азербайджанського народу того часу. Горезвісні вірмени за покликом російського шовінізму почали наступ на азербайджанські землі, убивали, проливали кров – гинули невинні люди з обох сторін.

Кандидат історичних наук Мамед Джафарли в статті "Література азербайджанського легіону", опублікованій у 34-му номері "Літературної газети" 22 серпня 2002 року, спираючись на цінні матеріали, які зберігаються у федеральному і приватних архівах колишньої Федеративної Республіки Німеччини, і які можуть пролити світло на темні сторінки нашої історії, пише: "У цих матеріалах, які відіграють важливу роль у долі багатьох людей, відображені хвилюючі долі і складні життєві перипетії представників політичної еміграції Азербайджану, діючої в Німеччині за часів Другої світової війни, азербайджанських військовополонених і легіонерів, які за радянських час всі як один були названі "зрадниками Батьківщини" [1: 248]. Багатьом можливо і невідомо, що ці люди займалися художньою творчістю, висловлювали невичерпану роками на чужині любов до батьківщини, свої душевні хвилювання за допомогою поетичної мови. Читаючи вірші тих, на яких було накладено страшне тавро "зрадника батьківщини", ми усвідомлюємо наскільки жорстоко і неправильно звинувачувати їх у зраді Батьківщині.

Звичайно, Батьківщиною для них була не країна – СРСР, а Азербайджан, який вони завжди хотіли бачити вільним і незалежним. У цих оповіданнях і віршах, можливо слабких з поетичної точки зору, почуття виражені надзвичайно щиро й природно. Кожен стовпчик, кожен рядок в них свідчить про те, що Батьківщина для них символ честі та гідності. Цих людей із сумною долею, вигнаних з рідної країни, об'єднувало в Німеччині саме це почуття, бажання бачити батьківщину вільною і щасливою.

Причиною того, що довгий час ці твори залишалися невідомими і недослідженими є, як зазначає і Джафарли, те, що радянський режим звинуватив їхніх авторів у зраді батьківщині, наклав тавро "зрадника батьківщини" і заборонив наукові дослідження про них.

З перших років відновлення незалежності нашої республіки заборони були скасовані і багато літературознавців, таких як професор Черкез Курбанов, Гасан Кулієв, кандидат історичних наук Мамед Джафарли, Абід Тахірлі та інші приступили до пошуків і досліджень зразків азербайджанської еміграційної літератури, створеної в Німеччині. З матеріалів цих досліджень, які ознайомлюють нас з творчістю

азербайджанської еміграції в Німеччині, виразно відчувається туга за батьківщиною азербайджанців, приречених жити на чужині, бажання бачити рідні землі і ненависть до більшовизму [4].

Повернення літератури азербайджанської еміграції нашому народу, ідейно-естетичної та ідеологічної пам'яті азербайджанського народу, визначення його гідного місця в історії азербайджанської літератури має особливе значення сьогодні, так як важлива частина шляху морально-інтелектуальної боротьби за національну незалежність проходить через засвоєння історії цієї боротьби, майбутнє лежить через стійку пам'ять і багате історичне світосприйняття.

Відомо, що Гітлер до приходу до влади, розглядав засоби друку одними із найдієвіших у боротьбі за встановлення нацистського режиму та особистої диктатури в Німеччині. Після того, як він став канцлером, слідом за радіомовленням, кінематографією, музикою, театром, літературою і образотворчим мистецтвом, друковані видання також були підпорядковані суворому контролю Gleichshaltung'a Третього Рейху (уніфікація життєвої діяльності – підпорядкування системи всіх видів діяльності країни інтересам режиму націонал-соціалізму), міністру народної освіти і пропаганди доктору Паулю Йозефу Геббельсу [7].

Під час війни йому і Альфреду Розенбургу було доручено використовувати військовополонених в пропагандистських цілях. В той же час в 1943 році було підписано розпорядження ОКУ (Головного командування Сухопутних військ Німеччини) про необхідність відбору з військовополонених письменників, драматургів, режисерів і акторів. На підставі цього указу в табори для військовополонених були направлені спеціальні комісари. "Бюро Гельмана" займалося з військовополоненими з окупованих територій СРСР, вивезеними для експлуатаційних робіт в Німеччині, організацією культурних масових заходів серед радянських військовополонених. При бюро було створено кілька художніх бригад, що складаються з радянських громадян. "Службі радіомовлення" була доручена робота підготовки щоденних програм на різних мовах народів СРСР.

У ці роки в Німеччині і на територіях, контрольованих Рейхом, діяло кілька друкованих видань азербайджанською мовою. У 1944 році вийшов у світ журнал "Творча молодь" під редакцією Джаліля Іскендерлі. У березні того ж року в Берліні був заснована організація "Меджліс Національної Єдності Азербайджану". Редакцію друкованого органу цієї організації, журналу "Національна Єдність" очолював Джаліль Іскендерлі. Журнал видавався раз на місяць тиражем в тисячу примірників, розповсюджувався в основному серед легіонерів і політичних в'язнів. У журналі поряд з офіційною інформацією публікувалися статті, нариси і вірші про історію Азербайджану, написані на тему необхідності відновлення незалежності Азербайджану і т. д. Творам сучасних азербайджанських поетів і письменників крім цього журналу відводили велике місце також газети "Худжум" (Наступ), тільки три номери якої побачили світ, і "Азербайджан".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Мамед Джафарлы. Легионерная литература Азербайджана / Джафарлы Мамед. – Баку : Изд. Гапп-Полиграфф, 2005. – 364 с.
2. Рахманзаде Ф. Дорога / Ф. Рахманзаде. – Баку : Изд. Азернешр, 1994. – 280 с.
3. Расулзаде Мамедамин. Сиявущ нашего века. Современная Азербайджанская литература. История современного Азербайджана / Расулзаде Мамедамин. – Баку : Изд. Адильоглы, 1991. – 164 с.
4. Deutsche Literatur im Exil / [Hrsg. von Hermann Kesten]. –Wien-München-Basel, 1964. – 540 s.
5. Асад Бей. Азербайджанская Демократическая Республика / Асад Бей. – Баку : Изд. Баку, 2012. – 168 с.
6. Дашгын М. Геройства Родины / М. Дашгын // Газета Азербайджан. – январь, 1944. – 4 с.
7. Атеши Н.Тайны сто лет / Н. Атеши. – Баку : Изд. Нурлан, 2007. – 236 с.
8. Егоров О. В. Генрих Манн. История немецкой литературы / О. В. Егоров. – Москва : Изд. Наука, 1976. – Том 5. – 696 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Mamed Dzhafarly. Legionernaia literature Azerbaidzhana [Legionary Azerbaijan Literature] / Dzhafarly Mamed. – Baku : Izd. Gapp-Poligraff, 2005. – 364 s.
2. Rakhmanzade F. Doroga [Way] / F. Rakhmanzade. – Baku : Izd. Azerneshr, 1994. – 280 s.
3. Rasulzade Mamedamin. Siiavush nashego veka. Sovremennaia Azerbaidzhanskaiia literatura. Istoriia sovremennogo Azerbaidzhana [Siiavush of the Current Century. The Modern History of the Azerbaijan Literature. History of the Modern Azerbaijan] / Rasulzade Mamedamin. – Baku : Izd. Adil'ogly, 1991. – 164 s.
4. Deutsche Literatur im Exil / [Hrsg. von Hermann Kesten]. –Wien-München-Basel, 1964. – 540 s.
5. Asad Bei. Azerbaidzhanskaia Demokraticheskaia Respublika [Azerbaijan Democratic Republic] / Asad Bei. – Baku : Izd. Baku, 2012. – 168 s.
6. Dashgyn M. Geroistva Rodiny [Heroism of the Motherland] / M. Dashgyn // Gazeta Azerbaidzhan [Azerbaijan Newspaper]. – yanvar', 1944. – 4 s.
7. Ateshy N. Tainy sto let [One Hundred Mysteries] / N. Ateshy. – Baku : Izd. Nurlan, 2007. – 236 s.
8. Egorov O. V. Heinrich Mann. Istoriia nemetskoj literatury [Heinrich Mann. History of the German Literature] / O. V. Egorov. – Moskva : Izd-vo Nauka, 1976. – Tom 5. – 696 s.

Матеріал надійшов до редакції 18.10. 2012 р.

Сурхан кызы Муслимова Офелия. Похожие и отличительные особенности немецкой и азербайджанской эмиграционных литератур.

В статье проанализированы черты немецкой и азербайджанской эмиграционных литератур в период прихода к власти коммунистов. В этот период Азербайджан оставили некоторые известные политики, деятели искусства и литературы. Они были против коммунистической идеологии и советской политической системы.

Более ста азербайджанцев нашли приют в других странах мира. Так зародилась азербайджанская эмиграционная литература. Определено, что создатели этой литературы выступали против коммунизма и за независимость своей родины.

Surkhan kzy Muslimova Ofeliia. Similar and Different Features of German and Azerbaijan Emigration Literature.

The article analyzes features of German and Azerbaijan emigration literature during the period of the Communists' power establishment. During this period some significant politicians, personalities of art and literature left Azerbaijan.

They were against the communist ideology and Soviet political system. More than one hundred Azerbaijani literary people found shelters abroad. So the German migrant literature began. It was determined that founders of this literature began their struggle against communism for independent statehood.